

Յամենայն դէպս հայերէնը Ը—Թ դարերէն յառաջ ըլլալու է. վասն զի՝ ըստ Ուսուցչապետին որչափ ալ վրացերէնն անթուական ըլլայ, այս դարերէն ետքը դժուարաւ կրնայ ձգուիլ: Ինչ գիր ունի արդ այս հնութեամբ հայ կրկնագիր մը, որ գրնէ Ժամանակակից ըլլալու է մեր կրկնագիր Ազգութանգեղորին, հասանականօրէն աւելի հին: Ինչպէս լուսանկարը կը ցուցընէ՝ ճիշդ այն գիրն, զոր ունի նոյն Ազգութանգեղօսն: Հոս ալ մարտր ու կանոնաւոր Միջնա-Կոնստանդնուպոլսոյ կոչուած երկաթագիր է, միայն տառերն աւելի մանր կ'երեւան՝ գոնէ լուսանկարին մէջ. (որ կրնայ պզտիկցուած ըլլալ):

Կը ցուիք որ շինք կրնար նոյն հաստան յառաջ բերել հոս նմանահասութեամբ, Ուսուցչապետին վերապահուած ըլլալով նոյն հրատարակութիւնն: Մեր ձեռքն եղած լուսանկարը 12,5 × 10 սնդմ. մեծութեամբ հաստան մը կը ներկայացընէ՝ երկսիւն գրքին մէկ սեան: Այս միջոցին մէջ 16 սող է վրացերէն գրութիւնն, իսկ կրկնագիր հայերէնը 12 սող: Վրացերէնն եւ հայերէնն միեւնոյն ուղղութեամբ չեն հոս, այլ զիրար կը կտրեն, մին հորիզոնական, միւսը ուղղաձիգ ուղղութեամբ ընթանալով: Յայտնապէս Վրացին լու ընջել չէ կրցած նախնական գրութիւնը. վասն զի բաւական որոշ կը կարգացուի հայերէնն ալ: Եթէ լուսանկարին վրայէն չափել կրնանք՝ հաստածիս 12 հայերէն տողերը կը ցուցընեն որ մեծագիր մատեան մըն էր կրկնագիրը: Այս մէկ սեան տողերու լայնքն է իր 9 սնդմ., նոյնչափ ալ երկայնքն հաստածիս այսինքն յիշեալ 12 տողերու բռնած տեղը: Այս չափով երկսիւն մատեան մը մեծագիր շքեղ Ա. Ետարաններու կարգէն ըլլալու է: — Հոս յառաջ կը բերենք հաստածս՝ գոնէ տպագրութեամբ ջանալով նոյնը ճշգրտութեամբ ներկայացընել մեր ընթերցողաց: Հաստան է Յովհաննու Ա. Ետարանին երեք համարը (Յովհ. Ը, 13—15) այսպէս,

1. ԼՍԱՄՅԱՆՔԵՐԻՄՅՅԷՒՐԻՄ
2. ՈՒՎԵՄՆԱՆՉԻՍ ԲՈՍՍԿԱՅԵՄ
3. ԵՒՎԿՅՈՒԹԻՒՆԻՒՐՈՉՆՃՄԱՆ
4. ԲԻՄՊԵՄԵՄԵՆԻՍԵՄՅՐԱՌՈՒՄ
5. ԵՒՎԵՄՅԱՆՈՍԵ ԹԵՊԵՄԵՆԻ
6. ԵՍՎԿՅՅԵՄՎԵՄՆԱՆՉԻՄԻ
7. ՄՈՅՎԿՅՅՈՒԹԻՒՆԻՄ
8. ՃՄԱՆԵՒՄԵՉԻՄԵՄՈՒՄ

9. ՄԻՆԿԻՆԵՅՈՒՆԵՐԵՄԵՄԵՅ
10. ԴՈՒՐՈՉԻՄՊԵՐՈՒՄԻՄԻՄ
11. ՎԵՄՅՈՒՆԵՄՊԵՄՈՒՐԵՄ
12. ՄԵՄՆԱՅՅԻՄԵՄԻՄԵՄՈՉԻՄ
13. ՏԻՄԵՆՈՉՈՒՐ, ԵՆ:

Յպասելով ընդարձակ տեղեկութեանց կրկնագիրն հրատարակութենէն, հոս յառաջ կը բերենք Ուսուցչապետին 1897 տարւոյ փետր. 9 թուականու նամակէն քանի մը բան, որ ուրիշ կողմանէ ալ հետաքրքրական է: «Հայերէն գրերու քանի մը նոր տառաձեւերը՝ կը գրէ Ուսուցչապետն, կը հետաքրքրեն զիս ընդհանուր տեսակիտէ մը: Հայոց քով ալ կը նշմարեմ (ինչպէս Ռուսաց եւ Յունաց գրչութեան մէջ) ձգուում մը տառաձեւեր յառաջ բերելու, որ նոյն կամ նման ըլլան ուրիշ՝ ի մասնաւորի լատինական՝ այբուբենի այլեւայլ տառերուն, առանց միտ դնելու տառերու ձայնական նշանակութեան տարբերութեանն: Այսպիսի արտաքին համանման ձգուում մը նշմարած էի արդէն հայերէն եւ վրացերէն տառերու մէջ: Համեմատենք օրինակի համար միայն սա տառերը՝ Գլխագիրներէն.

Ո Հայոց = օ, նոյնը՝ Վրաց քով = ɣ.
 Ի " = ı " " " = օ(բառափոխքի).
 Թ " = փ " " " = փ (ձշ).

Նոյնպէս համեմատենք ոչ-գլխագիր տառերէն՝

Ա Հայոց = և, նոյնը Վրաց քով = օ.
 Ո " = օ " " " = ɣ.
 Պ " = ք " " " = ս.
 Մ " = ք " " " = ք.
 Մ " = ւ " " " = լի (թ),
 (Ըտրուակելի): Է. Յ. Տ.

Պ Ա Տ Ս Ա Կ Ա Ն

ՓՈՒՆՅՈՒՆ ԲԻՆԱՆԿԵՐԵՒՆ ԵՒ ԻՌ ՊԵՄՄՈՒԹԵՆ ԽՈՐԳԵԼՈՎ

(Ըտրուակելի)

Խորենացին հետեւեալ գլխում (Գ, 19) պատմում է Հայաստանին հասցրած շարիքները Մեհրաբեան Արծրունու ձեռքով, որը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ մի կամայական բաղուած փոխպատմութեան հետեւեալ գլխից (Գ, 38):

Փոստառ:

Սկանս պնտհետե յեր-
լին Հայոց աւերել զհին-
գինն գտեցին ազգից
բրեւանէկցյաւնայն կող-
ման չայց... եւ նեղին
զաւանձ մարդիկ՝ զոր է
բուան արկանէն, թորու
լ զառաւած պաշտու թիւն եւ
է որչառ զառաւ Մազ-
դուշուն: Եւ յետ այտորիկ
տայն Տրաման Վահան եւ
Մեքու ժանն, զամենայն խա-
նայն փախուցելոցն նորո-
րոյն որ թողին եւ գնա-
ցին, տայն Տրաման եւ թե-
րանն, զի նեղուի զնոս՝
բայն-այնով յերկու Մազ-
դուշուն:

[Եւ զպատ խոնքի
անդէն է թերթիւն Բուրի
եւ թողցր, զի հիժէ ու զո-
նոց էիցին նմ է ըս-
տայնիւն, արդեան զխա-
նայն նոցա թերթալանն 3
Փետու, Դ, Ե, Զ:]

Սօքրէն Վահանն Մե-
քուան հրահայն թերթ-
ալանն, զի նեղուցէ զինն
(ՏԵ զտիկինն Ռշտունեաց),
հիժէ ոչ առջէ յանձն զու-
րան Մազգեղացն, քոյն
հրահայն խիւն գրոյն ար-
բուն եւ սղանալ... խի-
քն զնա (ՏԵ զտիկ. Ռշտ.)
է բարձուն կուտ. եւ այն-
պիսի գրոս է յեւրոպայն...
կայր կախիւ... մինչեւ իս-
զպարտուս արձայն յորդի
երկու... 3

Մտեր:

Եւ խոստացաւ (ՏԵ Ըա-
պուհ) տալ նմա (ՏԵ Մե-
քուժանայ) զչայց թա-
գաորու թիւնն, մայն թէ
զնախարարս նուանելով՝
էրի Մազդուշուն զար-
բուն-այն: Որչ յանձն ա-
ռեալ եւ եկեալ, եւ զառ-
զուսն է նորորոյն խոնք
կախել է թերթ թերթ
տայր պահել: Գրոյն ոչ-
յառաւ... 3

Եւ զամենայն կարգ
քրիստոնէութեան զնայր
խափանել:

Գրաց Մեքուան հրահայն
զեւրոպայն զերթոց զուր-
բուն-այն խիւն զնոյն նախա-
որացն, մնչեւ գրոյն. եւ
թողուլ նոյպիսի յեւրոպա-
յն զքրիստոնէութեան
նայն թէ կերպուր լինել
թանջոյն 3

Պարզ է, որ խոր. օգտուում է Փ.ի պատ-
մութիւնից, մի քանի կամայական փոփոխու-
թիւններ անելով: Այսպէսն Ռշտունեաց բա-
րեպաշտու Տու եղբրական մահն ընդ Տանրացնում
է բողոք Տայ տիկնաց վրայ: Յետոյ պէտք է
նկատել նաեւ այն փոփոխութիւնները, որ խոր.
Մեքուժանի եւ Վահանի դերերի մէջ մտնում
է: Մինչդեռ ըստ Փ.ի (Դ, Ե) Ըապուհի իւր
Որմիզգուտ քրոջ՝ Վահանին է կնութեան տա-
լին, ըստ խոր. պիղ բախտին արժանացող Մեք-
ուժանն է. մինչդեռ ըստ Փ.ի Ըապուհը Վա-
հանին բարձ է պատիւ տալով, « Խոստացաւ նմ
կեանս մեծամեծս անելն 3 », ըստ խոր. Ըապուհը
Մեքուժանին շայտատանին ուղարկելով, « Խո-
ստացաւ տալ նմ զչայց թագաւորութիւնն »,
Վերջապէս ըստ Փ.ի Մեքուժանը Վահանի
քեռորդին է, իսկ ըստ խորնացու նորս աներոջ
որդին է:

Կասկած չկայ, որ մարդ սոցանից մէկի
վկայութիւնն ընդունելով, ստիպուած՝ միւսինը

1 Այստեղ հետեւում է Մեքուժանի կարծեցեալ
Տրամանը յուրաքան խոսելու եւ թագաւորութեան մասին, որ
սիւնիք (տ. 1897 էլ 122):

պէտք է ժխտէ: Այժմ Տարց է ծագում, թէ
ինչ աղբիւրների վերայ հիմնուելով խոր. այս
տեսակ սարբեր տեղեկութիւններ տուած կա-
րող է լինել, քանի որ ըստ իւր վկայութեան՝
նա յիշողութեան վերայ հիմնուելով է իւր Գ՞
գիրքը գրում. (տես 1897, էլ 87.) Նշնայեւ
դժուար է ենթադրել, որ խոր. ժողովրդական
աւանդութեան վերայ հիմնուելով, այսպիսի
սարբեր տեղեկութիւններ լինէր տուած Վահանի
եւ Մեքուժանի ազգակցութեան կամ նոցա
փեսայութեան մասին: Վերջապէս նոյն իսկ երկէ
վերջին դէպքն ենթադրելը, ստիպուած պիտի
լինինք Տարցնելու, թէ խորնացին, որը, ինչպէս
բազմիցս ապացուցիմք եւ դեռ պիտի ապա-
ցուցանենք, Փ.ի պատմութիւնն իւր առաջն
ունէր, ինչպէս կարող էր ժողովրդական աւան-
դութեանն այսպիսի գերակշռութիւն տալ: Մեր
կարծիքով խնդրի միակ բացատրութիւնն հե-
տեւեան է. խոր. փոխանակ Վահանի Մեքու-
ժանին ամուսնացնելով Որմիզգուտ արքայա-
դստեր հետ, եւ փոխանակ բարձի եւ պատուի՝
նորան արքայական թագ խոստանալ տալով,
նպատակ ունի իւր՝ Մեքուժանի մահուան մա-
սին հնարած կեղծիքին (ներքեւ, էլ 8) ա-
ռանձին կենդանութիւն եւ հանդիսաւորութիւն
տալ: Այստեղ Մեքուժան արքայափեսայ պիտի
գտանայ, Տպուհ Նորան շայտատանն թագը
պէտք է խոստանայ, որպէս զի կարծեցեալ Մա-
բատ ապետը յետոյ նորան շիկացեալ շամիրէ
թագով պսակէ:

Նշնայեւ սուտ եւ հակապատմական է խոր.
հետեւեալ վկայութիւնը. « Դրբեւ լուս մեծն
Ներսէս զարիան ամենայն, որ հասին ի վերայ
չայց, եւ զմահն Արշակայ, ալաշեաց զնիքնա-
կան թեոդոս, խնդրելով ի նմանն օգնականու-
թիւն: Եւ թագաւորեցուցանէ զՊապ որդի Ար-
շակայ. եւ ընդ նմա գումարեաց զօր բարձում ի
ձեռն քաջ սորոսաբաւտին Տէրէնեանախոս: Եւ
մեծին Ներսիսի առեւալ զամենայն նախարարս,
որք կամակից էին ընդ տէրութիւնն Պապայ եւ
որը ոչ, .. ածէ զՊապ յաշխարհս չայց: » Որով-
հետեւ, ինչպէս տեսանք (տ. 1897, էլ 194),
Թեոդոսի եւ Ներսիսի ժամանակակցութիւնը մի
անմիտ, հակապատմական զրոյց է, խորնացին
Պապին թագաւորեցնելու գործն եւս կամեցին եւ
Ներսիսին վերագրել, որպէս զի այսպիսով նորան
հայրենիքի ազատարար հանդիսացնէ: Պապին
թագաւորեցնողն եղել է Մուշեղ Մամիկոնեանը,
Վասակ սպարապետի որդին (Փաստոս, Ե, ա):
Մեր անարեւիտիք պատմագիրը Մամիկոնեան

տան հերոսի պատմութիւնը վերագրելով ներ-
սէս մեծին, վերջինս էլ բարեխօսել է տալիս ոչ
թէ անօրէն վաղէսի, այլ բարեպաշտ թեոզոսի
առաջ: Մենք յետոյ կը տեսնենք, թէ այս բա-
րեպաշտ թեոզոսն իբրան վնաս է հասցրել Հայոց
ագրին եւ թագաւորութեանը:

Հետեւեալ գլխում (Գ, 15) խոր. պատ-
մում է Պապ թագաւորի Հռոմայեցոց զօրքով
Հայաստան գալը, Չիրաւ դաշտի ահեղ ճա-
կատարարութիւնը, Հայ քաղ նախարարների ման-
կնոց պատերազմն իրենց համատի պարսիկ մա-
նուկների հետ, Նեյսուս Մեծի Նպաստ Լեւոնի վե-
րայ բարձրանալն եւ աղօթելը, Հայոց փառաւոր
յաղթութիւնը Պարսիկների վերայ վերին զօրու-
թեամբ եւ ամբարշտ Մեհհրուստի շամիրա-
պակ լինելը:

Արդ խորեանցու այս հնարողութիւնները
հասկնալու համար պէտք է բանալ Փ.ի պատ-
մութիւնը (Ե, 4-6 եւ 10): Խոր. նախ Բա-
գրեւանդի եւ Արապատականի պատերազմներն
ի մի է ձուլում: Եւ ապա զորան կցում է Մեհհ-
րուստի սպանութեան պատմութիւնը: Առաջ
ենք երբում երկու պատմագիրներին մէջ երեւե-
ցող բառացի նմանութիւնները:

Փաստաւ:

Խորեանցի:

... Թագաւորն Պարսից
կրկնէր լինէր զօրածնով
սփռնէր սփռէր Եւ սփռնէր
զերթնէր Եւ իւր... Եւ
զսփռնէր զերթնէր զբաշտ-
նէր առաքելքի վերայ թա-
գաւորն Պապայ է պոտե-
լում: (Ե, 7):

... Եւստի հրամանս ի Հապ-
հայ սփռնէր զերթնէր Պարսից
երթնէր զերթնէր զերթնէր
ի Հայս է պոտելում:

... Խորեանցու ճակատաւ
իրբէւ զհոտ ամենայն զօրքն

Եւ պատերազմն իմբեցաւ
ի պաշննի որ կոչի Չիրաւ:

1 Արդն Գարեղայեան, Քննական պատմ. Գ, 132
նկատու է. «Պատերազմն այն, որ ինչպէս կը տեսնուի, եզրու-
առ ստորաբաժնի նպատակ էր Չիրաւի ձեռնարկը, զոր Խոր.
(Գ, 15) կը թուի շփոթեւ Արեւի կրթողի կողմէն մը հետ, որ
եղաւ Արապատականին սահմանին վերայ»:

2 Ամբողջութեամբ Խոր. շարժանութեամբ է. «Գրչոյն ազ-
գին իրենապակին թեոզոսի Պապ եւ Տերենդ Ղապհայն» թէ
ամենայն զօրքն հրամայեցաւ Լեւոնի ի վերայ մոր, բայց ի
զրանկացն: Ապա Աւգոստոս թեոզոս հրամայեց Վարդի
կոստնի մեծի երթալ յօգնականութիւն Պապայ: առնուել
զամենայն զորս Յունաց, ոչ զար թողուել զոր ոչ առցե-
ալ Եւ զԵտեանակ պահպանեալ բաղաճացն, որք զժողովու-
րեանսն ունենի զվիշտայ: Մի կողմ թողնուլով աղբն, որ
որչո ժամանակի Հռոմայեցոց կայսրն էր Վաղէս եւ ոչ թեո-
զոս, պէտք է նկատենք, որ Խոր. շարժար սխառութեամբ է
կարծուլով, որ Վաղէսը ամբողջ կայսրութեան զօրքով
է Հայոց օգնութեան հասնել: Մենք արդն տեսաք (1897
էջ 195, 13) որ Վաղէսը այն իսկ ծանուկ է Հայերին օգ-
նութիւն հասցրել: Խոր. սյուզիտի պարզամտ մտլորութեան
մէջ է ընկնում, ենթադրուելով Փ.ի առապակեալեան
թեոզոսին, ըստ որում Վաղէսը Տերենտիոսն եւ Ազէ (= Ազէ
= Արիթեոս, Մարտար, ՅԱՂ Արի: ԵՅ: 214) զորավարն էր
ընդ «Վերջարիւր բնութան» (Տիւրքն) Հայաստանն է ազարելու:

Հայոց ընդդէմ զօրքն
Պարսից, իսկ գուեղն Մու-
շեղան յաւանդալ քան
նախամ նահատակայլ,
մոռն ի մէջ ձեռնադու-
մուի սահմանակալ եր-
թային... (Ե, 7):

Եւ ճարտն ճակատաւ
խոր: Եւ մանկուք քաղ
նախարարացն Հայոց ինք-
նախամ նահատակայլ,
մոռն ի մէջ ձեռնադու-
մուի սահմանակալ եր-
թային իրենց Միտա-
սայ սպայեհի, որդւոյ Բա-
գարատայ որ յաղէն Բա-
գարատանց: յայնն եւ ի
զօրքն Պարսից համարեց
նոցա, եւ իսաղայնն ի մէջ
ձեռնադու-մուի: Եւ Տեր
ընդ Տիր լինէր:

Ի պարտութիւնն մատնե-
ցան զօրքն Պարսից: Մա-
նուանդ զուէր նիւրաւու-
րացն յարձակուելով մեղ-
քնեալք, քաղութեամբ գա-
խոյեանսն է վերադարձիւ
Լեւոնի յերկիր յարձակե-
լուսն իսկ թագաւորն
Պարսից Հապհայն...:

Եւ ի գոռնայ մանկանցն
Պարսից, ընդ ճուպ դար-
ձեալ մեղքն զհետ նոցա,
օրինակ իմն որդէս փութա-
թափի այնպէս երազ յեր-
կուսն առեալ նիւրաւու-
ցուր յերկիր ընկնալ, ոչ
կարելով նոցա յերեւանց
ձեռնապատ մտնել:

Եւ յարձմ Գ. (ասում է
Հապհայն) զնոսա (ՅՇ
զՀայս) սակա մի շարժեալ,
նոս ի լեզուէն Հռոմոց ու-
ղոստան լինին: Եւ նոցա
զկահնէր թաղեալ զնոս
սա իրբէն է բաշտայ պա-
րտաւոր ստորեւ ընդու-
նէին:

Եւ յարձմ Պարսիկքն
զԳ. (ասում է խորեան-
ցին) զիրեն, նոս ի Լեւո-
նիսն Յունաց իբր յար-
ուստ Եւստին: Եւ ոչնչ
զնասարցայ...:

Կարծում ենք, որ այսբանը բաւական է
ցոյց տալու, որ Խոր. իւր պատմութիւնը գրե-
լու ժամանակ փաւստոսի պատմութիւնն աչքի
առաջ ունէր: Բայց Խոր. պատմութեան մէջ մի
բան մանաւանդ օտարտուի է թուում: Այն ինչ
պատերազմ է, որ Հայ քաղ նախարարներէ մասնա-
կէր մղում են իրենց համար Պարսից մանուկնէր
հետ: Արդ իրականութեան մէջ այս տեսակ ման-
կական խաղեր կարող են տեղի ունենալ, բայց
ոչ պատերազմներ: Գոռ պատերազմի դաշտի
վերայ պատերազմողներն այսպէս չեն վազվզում
իրենց համարների յետեւից, այլ փոքրն աշ-
խատում է մեծին, մեծը փոքրին պատահել եւ
սրբախողովոյ անել: Բունի յոյժն եւ հնարագի-
տութիւնն է, որ յաղթում է պատերազմի ժա-
մանակ, եւ ոչ երեխայական խաղերը:

Բանալով Փ.ի պատմութիւնը, (Ե, 10)
տեսնում ենք հետեւեալը: Այստեղ փաւստոս
պատմում է Մեհհրուստի Արժորնու պանու-
թիւնը, որ տեղի ունեցաւ Բագրեւանդի ձեռնա-
տարարութիւն շատ ուշ, Մանուէլ Մամիկոնեանի
եւ իւր նիւղակակից Բարիկ Միւնու ձեռքով: Եւ
մասնաւ Սրտաւաղդ, ասում է Փ., որդի Վա-
ղէի, ընդ կանանին (ՅՇ. Չարմանդուխտ թա-
գաւհու եւ այլոց հետ) տայր հրամանս երթալ

1 Խոր. այս հատուածի մասին քիչ ենք բացաւ
արութեւն կը լինի:

Մանուէլ, իսկնա ոչ Տաւաճեր, շառնոյր յանձն, Եւ էր նա ի Կոնյ Գրչոյ, եւ ըստ Գալիսիանն օրինի, ըստ կրօնից Հայոց՝ որպէս օրէն էր՝ զիւրի մակոյս, այնպէս ի ժամանակին քերթուէ էր զիւրի մակոյսն Արտաւազգայ եւ ցոյնն էր Խոյնու Եփեմոսի «Յոյնիւ» և պա Փ. պատմելով Գիւրի աւանի կռիւը, ուր Մեհրուժանը սպանուեցաւ, ասում է. «Այլ մանաֆն Արտաւազգ ի Մանուէլէ գաղտ եկեալ ի ճակատն, սակայն վառեցաւ կազմեցաւ եւ եմուտ, զանխուլ ի մանուէլեան զնդէն, առ ափն Եփրատ գետոյն, եհար սատակեաց ի մեհրուժանեան զնդէն անտի, անթիւ բազում սպանաղէնս կոտորեաց... առեկ ընդզակն գհետ մտեալ փակասեկցն... առեկի քան գամենեսեան Արտաւազգ որդի զաշէին մանաֆն կոտորէր», Ահա Փ. ի պատմութեան այս տեղի վերայ է յօրինել խոր. իւր կարծեցեալ շեփարհերի մակոյս պատերազմը, որն եւ Յունաց զօրքի զինավառութիւնն առասպելաբանելով, աւելացնում է. «Եւ ի վերայ նոցա ուխուժ Գրչոյ նշանաբանութ (Փաւստ. նշանա արձիւտ) իբր զսաղարթ ինչ հովանաւոր ծառայ»,

Բայց սորանով պարզուած է նաեւ մի շատ կարեւոր խնդիր, այն է որ Մեհրուժանին սպանողն ոչ թէ երեսակցական Սմբատ Բագրատունին էր, որի անունն անգամ Փ. չէ յիշում, այլ Մանուէլը, Մամիկոնեան տան զիւցազնը: Բագրատունեաց տան ծառայաւորն եւ անբարեխիղճ պատմագիրը՝ Մանուէլը քաջագործութիւնը վերագրել է երեսակցական Բագրատունուն: Մենք արդէն տեսաք (վերին, էջ 6), որ խոր. իւր այս կեղծիքն արդէն նախապատրաստել էր եւ հիմա՞ դաւաճանի գլխին Սմբատ ասպետին ատրաշէկ շամիրեայ պսակ է դնել տալիս: Ըստ Փ. ի Մեհրուժանի սպանութիւնը տեղի ունեցաւ Կոթ Գոտտոսի, խոր. Մանուէլ Մամիկոնեանի քաջագործութիւնը Սմբատ Բագրատունուն յանձնելով, այնու ամենայնիւ համաձայն Փ. ի պատմում է, որ Մեհրուժանի մահը տեղի ունեցաւ « յեղբարշառմբն Կոթոյրկոյ: » Փ. Մեհրուժանի մահից յետոյ անմիջապէս աւելացնում է. « Եւ Հայոց երկրն ինեք Խուրդուսիան բազում », որով եւ վերջացում է իւր գլուխը: շիշտ նոյնն է անում եւ խորենացին Մեհրուժանի մահը պատմելուց յետոյ, ասելով. « Եւ յայնմ հետե իւրողոցաւ երկրն ընդ ձեռամբ Պապայ (1?) նուաճեալ եւ վերջակառ զնելով: Այժմ կրկին վերագրանաք Բագրատունիի ճակատամարտի պատմութեանը: Ըստ Փ. ի այս պատերազմում Հայոց զօրքի սպարապետն էր

Մուշեղ Մամիկոնեանը, Ասակ սպարապետի որդին եւ յաջորդը: Սորա մասին Փ. ի միջի այլոց պատմում է հետեւեալ միջնադէպը, պատերազմի ժամանակ Մուշեղը պատահում է Աղուանից Ուռնայր թագաւորին, որին թէպէտ կարող էր սպանել, բայց վեհ հանձնութեամբ նորակեանքը ինչպէս է, ասելով. « այր թագաւորն եւ եւ թագ ունի, եւ ոչ պանից զայր թագաւոր, թէ կարի նեղ հասցէ ինձ: Արքան զզուելի է մեր ծերունի պատմագրի վարմունքը, երբ նա Մուշեղի գերը կարծեցեալ Բագրատունուն յանձնելով, միեւնոյն ժամանակ նորա վեհ հանձնութեան գործը այլանդակում է, ասելով. « զՈւռնայր Աղուանից արքայ, խոցտանալ ի Մուշեղայ, որդւոյ Ասակայ Մամիկոնեանի, հանին ի պատերազմէն: »

Ինչպէս ըստ Փ. ի, այնպէս էլ ըստ խոր. պատերազմի ժամանակ Ներսէս Հայրապետը Նպատ լերան վերայ աղօթում էր Հայոց փրկուածութեան համար: Բայց խոր. Ներսէս Մեծի աղօթքին աւելի ոյժ տալու համար Հայոց յաղթութիւնը վերագրում է հրաշքի, ասելով. « Ի բախելն զմիմեանս՝ եղև ի վերայ հովանի ամպոյ, եւ հողմ սաստիկ ի մերոցն կուտ ընդդէմ պարսկականին փշեալ: Մենք տեսանք (տ. 1897 էջ 141) որ խոր. Օշախանի յաղթութիւնն եւս հրաշքի է վերագրում: Աերջպէս յիշենք, որ Սպանդարատ Կամարբականի եւ Ղեկաց թագաւորի անհեղեղ մենամարտութիւնը՝ որ յիշում է խոր., օտար է Փ. ի պատմութիւնից, Աերջինս եւս մի նախ մենամարտութեան մասին պատմում է, բայց այդ տեղի ունեցաւ Մանուէլ Մամիկոնեանի եւ Մեհրուժան Արծրունու մէջ:

Խոր. այնուհետեւ բաց թողնելով Փ. ի պատմութեան ը-ի գլուխները, որոնք պարունակում են Մամիկոնեան տան զիւցազնի Մուշեղի քաջագործութիւնները, հետեւեալ գրելուում (խոր. Գ. 1ը) պատմում է Ներսէս Մեծի մահը Պապի ձեռքով, որը սակայն ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ Փ. ի պատմութեան (Ե, իա—իդ) համառօտութիւնը: Գարծեալ Ներսէս Մեծի մահահոստի մասին պատմած տեսիլները, Յուսիկ Բ. ի կաթողիկոսութիւնն եւ Պապի ձեռքով եկեղեցուն հասցրած չարիքները բաց թողնելով (Փաւստ. Ե, իե—լա), հետեւեալ գրելուում (խոր. Գ. 1ը) պատմում է Պապի մահը, որը Փ. ի հետեւեալ գլխի (Ե, 1ը) այլալայն է, ինչպէս շուտով պիտի տեսնենք:

Բայց շատ հետաքրքիր է նախ տեսնել, թէ խոր. ինչից ստիպուած Փ. ի պատմութեան ի թ-

լա գլուխները լուծեան է մատնել, Մենք այստեղ կարևորութիւն ենք զգում երկու ինդեր շօշափել, որոնցից մէկն է Հայոց կաթողիկոսների անուանացուցակն, իսկ միւսը Հայոց Հայրապետական աթոռի յարաբերութիւնը կենարից աթոռի հետ: Կախ տեսնենք ուրեմն անուանացուցակը:

Փաստոս:

Խորհույց:

1. Գրեգոր Լուսուորիչ (Գ, ա)	1. Գրեգոր Լուսուորիչ (Բ, զա եւ ին.)
2. Արեստակէս (Գ, բ)	2. Ռեւոտակէս (Բ, զա եւ ն.)
3. Վրթանէս (Գ, բ եւ ին.)	3. Վրթանէս (Բ, զա եւ ին.)
4. Յուսիկ Ա. (Գ, ժբ եւ ին.)	4. Յուսիկ (Գ, ժա եւ ին.)
6. Փառէն (Գ, ժգ)	5. Փառնբրեհ (Գ, ժգ)
6. Շահակ Ա. Աղբիանտեան (Գ, ժե)	
7. Կերտես Մեծ (Գ, ք)	6. Կերտես Մեծ [Չուսակ, Գ, ժե]
8. Յուսիկ Բ. Աղբիանտեան (Ե, իթ)	
9. Զաւէն Աղբիանտեան (Ձ, բ)	7. Զաւէն Աղբիանտեան (Գ, ճ)
10. Շահակ Բ. Կորնայ (Ձ, ք)	8. Շահակ Աղբիանտեան, (Գ, իթ)
11. Ապուրազ Աղբիանտեան (Ձ, ք):	9. Ապուրազէս (Գ, իա):

Արդ ինչպէս ընթերցողը տեսնում է, երկու տոհմային պատմագիրներն մէջ արմատական, անհարթելի հակասութիւններ կան: Այս հակասութիւնները վաղուց արդէն նկատուած եւ քննութեան են անուած: Մինչդեռ առաջ գրեթէ բոլոր Հայ մատենագիրները սխալ համարելով Փ. ի առած անուանացուցակը ընդունել են խորհնացունը¹, նորագոյն ժամանակներս շատ լուրջ հետազոտողներ ընդհակառակն են անում:²

Առանց բանաւոր պատճառի չէ կարելի Փ. ի առած անուանացուցակը կեղծ համարիլ: Եւ իրաւ, ձրտեղից եւ ի՛նչ նպատակով Փ. պետք է Շահակ Ա. եւ Յուսիկ Բ. հնարէր: Այդ ոչ մի կերպ ենթադրել չէ կարելի, բայց մենք յոյս ունինք ներքեւ հաւանական կացուցանելու, որ խոր. դիտամմը վերլոյշեալ կաթողիկոսներին բաց է թողել: Պէտք է գիտնալ, որ Հայաստանում ինչպէս արքայական, այնպէս

էլ Հայրապետական գահը ժառանգական էր եւ վերընէս վերայ յորդոց յորդի նստում էին Լուսուորչի զաւակները: Գորս համար եւ կաթողիկոսական գահի ժառանգներն ամուսնանում էին, որպէս զի իրենց մահից յետոյ իրենց զաւակը Հայրենական գահը ժառանգել կարողանայ: Այսպէս Լուսուորչի երկու որդիներնցից Արեստակէսը կուսակրութեան նախորդելով, Վրթանէսը ամուսնանում է, որպէս զի Հայրապետական գահի համար ժառանգ ընի՞ պապապայում: «Եւ էր անորդի, ասում է Փ. Գ. է, եւ բազում ժամանակ ինդրեր ՂԱստուծոյ, զի մի զրիեցի էա յորհնութենէ զաւակի, այլ է պոպոյ նորս կոչոյի ոտայ նորս է դարսի Յետան, Այսպէս էլ Վրթանիսի որդին Յուսիկը ամուսնանում է «ըստ Աստուծոյ շնորհացն, զի որտ յաղայն եւ յառելոց էլ է նման կոյէնս գիտաորտ որտ յորտո տշեբընն եւ շահ հոյոնիսն էինդընտոյ յառեորտնայն նրտմտոցն սոտաորտել: Ղազար Փարպեցու պատմածը (Ա, ծէ)՝ Լուսուորչի վերընն ճետի, սքանչելի Մահակի մտանն՝ այլ եւս ոչ մի կասկած չէ թողնում այս նկատմամբ:» «Թառաջ քան զամ բազումս, ասում է սուրբ Մահակը, խորհուրդը անմահութեամբ նեղէին զիս, անդադոր զմտաւ անելով եւ աղաչելով զբարձրեանն շնորհել ինձ արու որդի որպէս եւ նախնեացն իմոց, որք յառաջ քան զիս էին ամուսնացեալք յաւիտ որդեքնայնեան:»

Բայց պատահում էր, որ Լուսուորչի տան մէջ կամ յարմարաւոր մարդ չէր գտնուում Հայրապետական գահը ժառանգելու, եւ կամ Հայոց արքունիքը գժտուելով Հայրապետական աթոռի հետ, ուրիշ մարդու էր բարձրացնում Հայրապետական գահը: Այս նկատմամբ Լուսուորչի տանը ակոյնտն էր հանդիսանում Աղբիանտեաններէն եպիսկոպոսի տունը: Սա խորովով կոտակի եւ Վրթանիսի ժամանակ զեռեւս ապրում էր: Մանաւազեանց եւ Որդունեաց անհետ լինելուց յետոյ խորովն կամ Վրթանէսը Աղբիանտին ընծայեցին՝ «ՂՄանաւազկերտ ամենայն սահմաններն եւ զաւառականան հանդերձ՝ որ շուրջ զնորք էր»¹: Աղբիանտն ամուսնացած էր եւ որդիք ուներ, որոնք այնուհետեւ ժառանգաբար իշխում էին Մանաւազկերտում:

Վերլոյշեալ 11 կաթողիկոսներից 4ը Լուսուորչի տանց են, իսկ 4ը Աղբիանտի անց: Մինչդեռ Լուսուորչի տան կաթողիկոսները Հայոց արքունիքի վերաբերմամբ ինքնուրոյն եւ իշխա-

¹ Օր. Չամչեան, Պատմ. Հայոց, Ա, 730, որը Փ. ի մտան ասում է. «Նախ զպատմութիւն իւր ոչ ուղիղ կարգէ, քանզի փոխանակ միոյ Շահակոյ՝ երես անձինս ի մէջ բերէ. զմին կոչէ Շահակ, ք. 17, եւ զնէ յառաջ քան զնման Կերտես. որ է յայտնի սուս. նոյնպէս եւ զերկորդն կոչէ Շահակ, ք. 3, եւ զնէ զմի Յուսիկ. իսկ զերրորդն կոչէ Յուսիկ, է. 29, եւ զնէ յետ մեծին Կերտեսի՝ ի սոյն Շահակոյ, եւ ասէ՝ թէ նոստու նա Շրամանու Պապոյ, եւ յառելու սպա գրել զանձնաւոր:»

² Geizer, Anf. d. arm. Kirche, 121—122:

¹ Փաստոս, Գ, ք:

նական զիջք են բռնում, Աղբիանոսի տան կաթողիկոսները յայտնի են իրենց ծոռայամոռութեամբ եւ քննելութեամբ: Բայց որ Աղբիանոսի տոհմը ՀնտոզՏնտէ մի տեսակ ժառանգական իրաւունք էր ձեռք բերել Հայոց Հայրապետական գահի վերայ, այդ մենք տեսնում ենք նաեւ Ղազար Փարպեցու պատմութիւնից: Սա պատմում է, որ երբ Սահակ Մեծի մահով Լուսաւորչի տան իշխանութիւնը բարձած էր, Յովսէփ տեղակալն Նահատակութիւնից յետոյ միանաց յետեւից Հայրապետական գահ բարձրացան Մեծիտե եւ Մովսէս, որոնք Աղբիանոսի տոհմից էին: Կը նշանակէ, որ Լուսաւորչի կաթողիկոսական տան բարձունց յետոյ Հայերը յարգեցին երկրորդ կաթողիկոսական տան իրաւունքը, նորանից ընտրելով կաթողիկոսներ:

Արդ խոր իրրեւ ջերմեանդ պաշտպան Լուսաւորչի տան կաթողիկոսութեան, չէ կամեցել յիշել Աղբիանոսի տան բոլոր կաթողիկոսներին, որպէս զէ Աղբիանոսի սուրբ ընթերցողն աչքում արտցեան չճանդիսանայ Լուսաւորչի տանը: Ըստ մեզ այսպէս պէտք է բացատրել այն ճանգամանքը, որ խոր. Շահակ Ա. եւ Յուսէփ Բ. անունները բայ է թողել: Սորանից յետոյ խոր. կարծես կամենայով Փ.ից տարբերուիլ, Շահակ կործնային անուանում է Աղբիանոսեան: (Հարձակութիւն.)

Յ. ՌԱՂԱՅԵՆ

Գ Ր Ա Գ Ի Յ Ա Կ Ա Ն

ՅՕԳՈՒՆԸ ԵՒ ԳԻՐԳ ԳՐԸՆՈՒ ԱՐՈՒՅՑ

(Հարձակութիւն եւ վերջ.)

Գրիկն ցախը, յետեւստ է գիտեալն: Ծանկը գրքին էական մասերն մէկն է, Գրքի մը ցանկն իւր նիւթին կ'անուո իւր կարեւորութիւնը: Ըստ անգամ կարեւոր գիրք մը կը կարգացուի, բայց անճնարին է մէջի պարունակութիւնն ամբողջովն միտքը պահել, սակայն ըստ անգամ կը յիշենք թէ այս ինչ գրքին մէջ խնդրական նիւթի մը վայոյք բան մը կարգացած ենք, բայց զժբարտաբար կամ էջը նշանակելու մտացած ենք, եւ կամ ի ժամանակին կարեւորութիւնն սուած չենք: Հարկ կ'ըլլայ նոյն Հաստաածը գտնել, բայց ի՞նչպէս. անճնարին է կրկին անգամ ամբողջ գիրքն աչքէ անցնել. կը դիմենք ցանկին, եւ ասոր օգնութեամբ կա-

րեւոր տեղեկութիւնները կ'անուոնք: Ուրեմն ցանկի մը գոյութիւնը գրքին գործածականութեան առաջին պայմաններէն մէկն է, պայման մը որ նոյն իսկ գիտնական Հեղինակներէն շատ անգամ զանց կ'անուոն: Նոյն բան է՝ եթէ ցանկ մը գտնուի, բայց պակասաւոր եւ թերի ըլլայ: Խնդիր եղած է շատ անգամ քաղքի մ'անուան նկատմամբ, ցանկը կը բանաս, եւ Տազիւ 2 կամ 3 անգամ նշանակուած է բառը, ուր՝ ընդհակառակն գրքին մէջ թերեւս 10 տեղ յառաջ կը բերուի քաղքին անուոնը:

Ծանկն ոչ թէ միայն նիւթի եւ գլուխներու կարգաւ պիտի պատրաստուի, այլ նաեւ այբուբենական գրերու կարգաւ: Այս է նպատակայարմարը, այն է օգտակարը: Գժուարին է, բայց անճրածեշտ: Այբուբենական ցանկ մը գտնուիլն այն աստիճանութիւններն ունի, որ ընթերցողը իւր աղբիւր կը գործածէ Հեղինակին գիրքը եւ ցանկին մէջ պակասներն ուրիշ կարգացած գրքերէ կ'ամբողջացնէ. ա՜հս կէտ մը որ պատիւ կը բերէ Հեղինակին, եւ դիւրութիւն՝ ամէն բան նշանակել ուղղոյ գիտնականին: Պարզագոյն գլուխներու ցանկ մը պատրաստել շատ կարեւորութիւն ընտնի, վասն զի եթէ մեծանաւայ չէ գիրքն, ընթերցողն արդէն գլուխներն աչքէ անցնելով խելամուտ կ'ըլլայ պարունակութեան:

Սովորաբար գրքերու ճակատը կարգաւն էտքը կը կարգացուի յառաջաբանը, որպէս զի գրքին տպագրութեան նպատակն իմանալու ընթերցողը, իսկ պարունակութիւնն իմանալու համար՝ յառաջաբանէն ետքը կը կարգացուի անմիջապէս ցանկը, վասն զի ցանկը համայնատեսական տախտակ մըն է գրքին պարունակութեան, եւ կամ աւելի ճիշդ՝ նոյն գրքին համառօտ քաղուածքը: Բնականապէս ամէն գրքին ետեւ այբուբենական ցանկ կարեւոր չէ, բայց բերականութիւն, պատմութիւն, աշխարհագրութիւն եւն առանց այս ցանկի՝ թիչ շատ անգործածական գրքերու կարգը կ'անցնին:

Ոմանք սովորութիւն ունին՝ գրքին տպագրութիւնն աւարտելէն ետքը այբուբենական ցանկն սկսիլ. բայց խրատ կու տանք նորուս Հեղինակին որ այսպիսի ահագին դժուարութիւն մը թեթեւցնելու շնայի՝ եւ այս շատ դիւրաւ կ'ըլլայ, եթէ ամէն մէկ թերթը տպագրուելէն վերջը կազմէ այս ցանկը: Իւրաքանչիւր բառին դիմաց ի՞նչ համարը նշանակելը շատ գործնական օգուտներ ունի, քան առանց ի՞նչ համարի միայն գլուխներն ու հատուածները նշանակելը: Եթէ

1 Ղազար Փարպեցի, Գ, կ: 1: